

İklim Değişikliğinde İnsan Unsuru ve İhmal Edilen Teolojik Boyut

Murat Akın

0000-0003-1276-9215 | murat.akin@beun.edu.tr

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kalam Anabilim Dalı, Zonguldak, Türkiye

ROR ID: [01dvabv26](https://orcid.org/01dvabv26)

Öz

İklim değişikliğine dair muhtemel sebepler irdelenirken genellikle aşırı nüfus artışı ve ihtiyaca binaen gelişen sanayileşme olgusu gündeme getirilir. Bununla beraber çevre sorunlarının başta insan unsurundan kaynaklandığı düşünüldüğünde belirtilen sebeplerin yanı sıra bir de sanayileşme ile insanlarda gerçekleşen ahlâkî dönüşümün ve teolojik boyutun ihmali de etkili olmaktadır. Öyle ki ihmal edilen teolojik boyut ve zihinsel dönüşümle beraber âleme sırf maddi perspektiften yaklaşılarak buranın sadece tüketilmesi gereken bir alan olduğu düşünülmektedir. Tabiatın kopuşun sebebi olan bu süreç, iklim değişikliğinden bahsedilirken; sorunun teknik yönlerinin konuşulduğu gibi insan, din ve ahlak odaklı yönlerinin de konuşulması gerektiğini göstermektedir. Bu çalışma iklim değişikliğinde neredeyse hiç gündeme getirilmeyen teolojik boyutla sınırlandırılmıştır. Buna ek olarak literatürde az da olsa bu konu hakkındaki tartışmaların olduğu kaynaklar karşılıklı olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu düzlemde özellikle teolojik boyutla desteklenmiş bir bakış açısının geliştirilmesi, sorunların asıl kaynağının tespitinde ve önlenmesinde etkileyici olacaktır. Diğer taraftan tüm insanları ilgilendiren böylesine küresel bir sorun karşısında, insanlığa dünya ve ahiret mutluluğunu vadeden İslâm dininin ne dediği merak uyandırmaktadır. Buradan hareketle bu makalede iklim değişikliğinde insan unsuru ve ihmal edilen teolojik boyut ele alınarak bu süreçte insanlığın yaşadığı bunalımlardan kurtulmada İslâm dininin evrensel mesajlarının katkısı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Kelam, Ahlak, İnsan, Küresel Isınma, İklim Değişikliği, Modernleşme

Atıf Bilgisi

Akın, Murat. "İklim Değişikliğinde İnsan Unsuru ve İhmal Edilen Teolojik Boyut". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Eylül 2024), 574-590. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1464898>

Geliş Tarihi	04.04.2024
Kabul Tarihi	17.05.2024
Yayın Tarihi	15.09.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Human Factor in Climate Change and the Neglected Theological Dimension

Murat Akın

[0000-0003-1276-9215 | murat.akin@beun.edu.tr](mailto:murat.akin@beun.edu.tr)

Zonguldak Bülent Ecevit University, Faculty of Theology, Department of Kalam, Zonguldak, Türkiye

ROR ID: [01dvabv26](https://orcid.org/01dvabv26)

Abstract

When examining about the causes of climate change, the focus is usually on the phenomenon of overpopulation and the industrialization that has developed in parallel. However, considering that environmental issues primarily stem from the human factor, in addition to the reasons mentioned, the neglect of the theological dimension and the moral transformation that takes place in people with industrialization are also effective. So much so that with the neglected theological dimension and mental transformation, it is thought that by approaching the world from a purely material perspective, this is an area that should only be consumed. Therefore, when discussing climate change in the modern era, it is important to consider that the issue has human, religious and moral aspects, in addition to its technological, industrial and scientific dimensions. In this context, the development of a perspective supported by a theological dimension will be particularly effective in identifying and preventing the real source of problems. This study is limited by the theological dimension, which is almost never brought up in climate change. In addition, the sources in the literature, where there are at least a few discussions about this topic, have been tried to be mutually evaluated. On the other hand, in the face of such a global problem that concerns all human beings, one wonders what Islam, which promises humanity happiness in this world and the hereafter, has to say. Based on this premise, this article addresses the human element in climate change and the neglected theological dimension, emphasizing the contribution of the universal messages of Islam in alleviating the crises humanity faces during this process.

Keywords

Kalam, Ethics, Human, Global Warming, Climate Change, Modernization

Citation:

Akın, Murat. "The Human Factor in Climate Change and The Neglected Theological Dimension". *Journal of Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology* 11/2 (September 2024), 574-590. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1464898>

Date of Submission	04.04.2024
Date of Acceptance	05.17.2024
Date of Publication	09.15.2024
Peer-Review	Double anonymized / Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ethicalahiyat@ogu.edu.tr
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Tabiat kavramı, “şekil vermek, mühürlemek, nakışlamak” ve “insanın üzerinde, iradesinin dışında gerçekleşen durum veya cisimlerin içinde bulunan bir kuvvet”¹ gibi anlamlara gelmektedir. Tabiat kelimesinin anlamlarından hareketle tabiatın Allah’ın şekil verdiği alan olarak anlaşılması gerektiği söylenebilir. Aynı şekilde “âlem” de Allah’ın dışındaki her şeyi ifade eden ve O’nun varlığına işaret ettiğinden bu ismi alan bir kavramdır.² Yine “*İyi bilin ki, O, Muhtîr (her şeyi kuşatandır).*”³ ayetindeki “Muhtîr” Allah’ın isimlerinden birisi olması da insanın çevreyi tanımada ilâhî boyutu göstermesi bakımından önemlidir.⁴ Tabiat, âlem ve muhtîr kavramlarının bu anlamları, yeryüzündeki her varlığın ilâhî kudretin izini taşıdığına işaret olarak değerlendirmek mümkündür. İslâm inanç esaslarını inceleyen ve bunları farklı delillerle temellendirmeye çalışan akaid ve kelâm ilimlerinde de tabiat ve âleme, başta Allah’ın varlığı ve sıfatları konusu olmak üzere birçok alanda geniş anlam yüklenmiştir. Bu bağlamda yeryüzü, gökyüzü ve bunların arasındaki tüm canlı cansız varlıklar Cenâb-ı Allah’ın Kur’an’da varlığına, birliğine, nimetlerine ve büyüklüğüne delil olarak gösterdiği ayetlerdendir.⁵

İslam’da yeryüzü ve gökyüzüne dair verilen mesajlar bu dinin insan dışındaki varlıklara yüklediği anlam bakımından da önemlidir. Zira bu anlam, Allah’ın varlığına dair delillerin sunulduğu alan olmaktadır. İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) de bu bağlamda Allah’ın birliğine üç şeyin delalet ettiğini söylemektedir. Bunların birincisi sem’î deliller, ikincisi akli deliller, üçüncüsü ise âlemdeki nizam ve intizamdır.⁶ Âlemden görülen düzenin arka planında görülmeyen bir Yaradan’ın müdahalesi vardır. Bu düzenin gerçekleşmesine sebep olan Allah Teâlâ’dır. İnsandan beklenen ise bu düzenin arkasındaki anlamı bulmaktır. İşte tabiatın, bu anlamın bulunmasında temel alan olması son derece önemlidir.

Kelam ilminde âlem, kendi başına bir gerçekliği olmayan bunun için kendisindeki özellikleri taşımayan bir yaratıcıya muhtaç olması yönüyle de incelenmektedir. Hatta bu yönüyle incelenmesi ve üzerinde düşünülmesi Kur’an’da inananların özelliği olarak zikredilmektedir.⁷ İşte bu âlemin boşuna yaratılmadığını⁸ ve üzerinde tefekkür edilmesi gerektiğini düşünen kelam âlimleri; mümkünâtтан oluşan âlemin ezeli, ebedî ve vacip (yokluğu düşünilemeyen) bir varlık

¹ Alî b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü’t-Ta’rîfât*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşî (Beirut: Dârü’n-Nefâis, 1439/2018), 215.

² Cürcânî, *Kitâbü’t-Ta’rîfât*, 221.

³ el-Fussilet 41/54.

⁴ Huriye Martı, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 11.

⁵ “Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah’ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve göklerle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde akıllı işleyen bir topluluk için elbette nice deliller vardır.” (el-Bakara 2/164). *Kur’an Yolu* (Erişim 19 Şubat 2024).

⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (Beirut: Dâru Sâdır, 2010), 37.

⁷ “Onlar ayakta dururken, otururken, yatarken hep Allah’ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler (ve şöyle derler): “Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, seni tenzih ve takdis ederiz. Bizi cehennem azabından koru!” (Âli İmrân 3/191).

⁸ “Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık. Bu, inkâr edenlerin zannıdır. Cehennem ateşinden vay o inkârcıların başına geleceklere!” (es-Sa’d 38/27).

tarafından meydana getirilmesi gerektiği sonucuna ulaşmışlardır.⁹ Diğer bir ifadeyle üzerinde yaşadığımız bu dünya ve çeşitli nimetlerinden istifade ettiğimiz tabiat, kendi başına değil bunu insanlık için yaratan ve onun hizmetine veren biri ile irtibatı bulunmaktadır. Dolayısıyla âlem, sadece kendisinden istifade edilen ve müşahede edilen bir alan değil aynı zamanda onu müşahede edeni metafizik bir boyuta taşımaktadır. Bu yaklaşım kelimada pek çok alanda kullanılan “şâhidin gâibe delâlet etmesi” veya “âlemin duyular ötesine kıyaslanması/delil getirilmesi” şeklinde isimlendirilen istidlal metodunda da görülmektedir.¹⁰ Evrendeki galaksilerin, yıldızların, gezegenlerin velhasıl bütün varlıkların düzenli bir sistem içerisinde meydana gelmeleri ve ahenkle devam etmeleri, Allah’ın varlıkla arasına koyduğu mükemmel bir dengeye delalet etmektedir. Çevre ile ilişki de bu kudretin müdahalesi düşünülmektedir kurulmalıdır.

İslâm düşüncesinde evrendeki ekolojik denge ve işleyiş, yaratıcının varlığını ispatla beraber birliğine de delil olarak kabul edilmiştir. Tevhid inancının evrenin zerrelere varıncaya kadar her katmandaki ahenkte, sayısız varlıkların bir olanın varlığına işaret etmesinde, Allah, insan ve tabiat arasındaki ilişkilerde de hissedilebileceğini göstermektedir. Kozmik âlemde her zerrenin bir ahenk içinde olması ve her şeyin bir kader (ölçü) ile var edilmesi aynı zamanda her şeye tek bir kudretin müdahale ettiğine işaret eder. Bu düzen bunların bir ilâh tarafından yaratıldığına ve idare edildiğine işaret eder. Kur’an’da bu kozmolojik düzen *tevhîd* olarak ifade edilirken bu düzenin bozulması da *fesâd* olarak ifade edilmektedir.¹¹ *Fesâd* kavramının Kur’an’da genelde tabiatla beraber zikredilmesi de dikkat çekmektedir.¹² Neticede İslâm dini, insanın üzerinde yaşadığı kâinatı ve içindekileri kendinden bir parça olarak kabul etmesi gerektiğini, kendi hayatını nasıl önemsiyorsa onları da önemsemesi gerektiğini ifade ettiğini söylemek mümkündür.

Her konuda olduğu gibi Müslümanın diğer varlıklarla ilişkisinde de rol modeli olan Hz. Muhammed (sav) kâinat ve içindekilerle uyumlu yaşamayı bizzat kendisi hayatına tatbik ederek insanlığa tavsiyelerde bulunmuştur. Hz. Muhammed (sav) çevrede her bir zerrenin aslında insan gibi bir yönünün olduğunu “Uhud Dağı bizi sever biz de onu severiz.”¹³ diyerek dile getirmiştir. Yine “Ey yeryüzü-başka rivayetlerde ey hilal-! senin de benim de Rabbim Allah’tır.”¹⁴ diyerek insan dışındaki varlıklarla adeta konuşmuştur. Ondandır onun yolunda yürüyenler de aynı şekilde kâinat ve içindekilerle uyumlu yaşamışlardır. Yeri geldiğinde çiçeklerle konuşmayı ve bunun üzerinden bir tema işlemeyi yeri geldiğinde yere düşen ekmeği öperek yerden kaldırmayı, kalemi ve kitabı öperek ona hürmet göstermeyi güzel bir adet olarak uygulamışlardır. Toprağı, suyu ve ateşi; temizleyen maddeler olarak kabul etmiş ve ırmakta da olsa israf etmemeyi tavsiyede bulunmuşlardır. Dolayısıyla Hz. Muhammed’in (sav) yaşantısına bakıldığında insanın,

⁹ Ebû'l-Muîn en-Neseî, *Tabşiratu'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 1/105.

¹⁰ Bazı kaynaklarda دلالة الشاهد على الغائب bazı kaynaklarda da الاستدلال بالشاهد على الغائب şeklinde geçmektedir. bk. Nail Karagöz, “Mâtürîdî’de ‘Şâhidin Gâibe Delâleti’ Metodu”, *Kader* 17/2 (2019), 321-347.

¹¹ bk. el-Enbiyâ 21/22-23; en-Neml 27/60-64.

¹² bk. el-Mâide 5/32, 33, 64; el-Enfâl 8/73.

¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahiîh* (İstanbul: y.y., ts.), “Megâzî”, 27, (No. 1411); Ebû'l-Hüseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî el-Müslim, *el-Câmi’u’s-sahiîh* (İstanbul: y.y., ts.), “Hac”, 503-504 (No. 1365).

¹⁴ Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnâvud vd., (Beirut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, ts.), “Cihâd”, 75.

“Karşısında nesnelere yığılı bulunan tek özne” gibi algılanmadığı bunun yerine insanla-çevre arasında diyalojik bir ahlâkî yaklaşımın olduğu görülmektedir.¹⁵

Çevre ve tabiatın konu edildiği ve farklı açılardan ele alındığı, bizim de çalışmamızın giriş bölümünde kendilerinden istifade ettiğimiz birçok çalışma bulunmaktadır. Ancak tespit edebildiğimiz kadariyle ortaya koymayı hedeflediğimiz boyutuyla meselenin ele alınması sınırlı bazı çalışmalarda olmuştur.¹⁶ Şöyle ki pozitif ilimlerde doğrudan meselenin görünür ve maddi yönüyle incelendiği, sosyal bilimlerde modernleşme¹⁷ üzerinden bazı eleştirilerin yapıldığı görülürken, problemin oluşmasındaki insan unsuru ve ihmal edilen teolojik yönü neredeyse yok denilecek kadar az olduğu görülmektedir. Hatta bu bağlamda İslâmî ekoloji yaklaşımının henüz çocukluk dönemini yaşadığı ifade edilmektedir.¹⁸

İklim değişikliği, bugün iklim bilimcileri başta olmak üzere bilim insanlarının üzerinde karar kıldıkları küresel bir problemdir. Küresel ısınma ve iklim değişikliği “insanların yaptıkları faaliyetlerden kaynaklı atmosfere salınan sera ve benzeri gaz dağılımının bozulması sonucunda ölçümler yapıldığında, dünya üzerinde kara, deniz ve havadaki ortalama sıcaklıkların arttığı tespitine” dayanmaktadır.¹⁹ Atmosferdeki gaz dağılımının bozulması sonucunda meydana gelen aşırı sıcaklar, çoğalan orman yangınları ve buna bağlı olarak azalan nem oranı, yağmur miktarlarının farklılaşması, beklenmedik/ani sellerin olması, iklim değişikliğinin insan yaşamını ve yeryüzündeki düzeni bozan ciddi bir problem olduğunu göstermektedir. Öyle ki bahsedilen bu durum, sadece bir bölge halkını değil yeryüzündeki tüm insanları ilgilendirmektedir.²⁰

Nihayetinde tüm insanları etkileyen iklim değişikliği konusunu farklı açılardan incelemek meselenin çözümünde etkileyici olacaktır. İklim değişikliğine İslâm inanç esaslarını inceleyen kelâm ilmi açısından bakmak, meselenin asıl nedeni ve çözümü noktasında önemli katkı sağlayacağını düşünmekteyiz. Diğer bir taraftan çalışmamızın, kelâm ilminin beşerî ilimlerle ilişkilendirildiği sosyal alana katkı sunmasını ümit etmekteyiz. Bunun doğal bir neticesi olarak; İslâm inancının bu kadar hassas ve önemli bir meselede insanoğluna nasıl bir sorumluluk yüklediği önem arz etmektedir. Biz de bu çalışmada iklim değişikliğine insan ve teolojik odaklı bir yaklaşımla; bir açıdan dinin kişiye yüklediği sorumluluğu da irdelemeye çalışacağız.

¹⁵ Martı, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*, 4.

¹⁶ İlhami Güler, “Global Isınma, Ekolojik Dengenin Bozulması ve İklim Değişikliğinin Teolojisi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi (Kader)* 5/1 (2007), 13-16; Mehmet Evkuran, “Çevre Bilincinin Teolojik Temelleri Üzerine”, *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 15-16 Mayıs 2008, ed. Fahri Kayadibi (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2008), 35-48; Recep Ardoğan, “İslâm’da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansımaları: Çevre Ahlakı”, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3 (2012), 115-143; Mustafa Ünverdi, “Çevre Sorumluluğunun Teolojik Gerçekleri”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2013), 189-221; Şeyma Yücel Orhan, *İslâm’da Çevrenin Değeri* (Van: Yüzyüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2020).

¹⁷ 15 ve 16. yüzyılda terim anlamıyla kullanılmaya başlanan modernleşme, 19 ve 20. yüzyılı tasvir eden bir kavram olarak kullanılmaktadır. Bununla da “insana vahiy yoluyla bildirilen ebedî ilkelere ve dinî olandan koparılan şey” kastedilmiştir. (bk. Seyyid Hüseyin Nasr, *Modern Dünya ve Geleneksel İslam*, çev. Sara Büyükduru (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 90). Biz de yukarıdaki izahlardan hareketle çalışmamızda kullandığımız “modernite” kavramında bir zamansal durumu değil bir bilinç durumunu kastettiğimizi ve bunun da günümüzde de devam ettiğini belirtmek isteriz.

¹⁸ Temel Yeşilyurt, “Çevre Problemine Alternatif Bir Yaklaşım “Doğanın Epistemolojik Analizi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1999), 217-248; Martı, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*, 47.

¹⁹ Murat Türkeş, “Küresel İklim Değişikliği Nedir? Temel Kavramlar, Nedenleri, Gözlenen ve Öngörülen Değişiklikler”, *İklim Değişikliği ve Çevre* 1 (2008), 26-37.

²⁰ Murat Akın, “İklim Değişikliği Sorununa İnsan ve Ahlak Odaklı Bir Yorum Denemesi”, *Diyanet Aylık Dergi* 377 (2022), 38-42.

Çalışmamızda öncelikle iklim değişikliğinde insan unsurunun etkisinden bahsedilecektir. Daha sonra iklim değişikliğinde ihmal edilen teolojik boyutun nelere sebep olduğu ve buradan hareketle teolojik boyutun meselenin çözümünde neler önerdiğinden bahsedilecektir.

1. İklim Değişikliğinde İnsan Unsuru

Son dönemde çevre ile ilgili yapılan çalışmalarda; on altıncı yüzyıldan itibaren Batı'da Aydınlanma hareketiyle başlayan; Bacon'un (ö. 1626) tabiat üzerinde güç kullanımına izin veren bilim anlayışı, Descartes'in (ö. 1650) madde ile ruhu tamamen birbirinden ayıran kartezyen düalizmi ve Newton'un (ö. 1727) mekanik âlem anlayışı, birçok din ve düşünce insanının ortak kanaatine göre ekolojik bunalımın en önemli sebebi olarak gösterilmektedir.²¹ Şöyle ki sanayileşme ve aşırı nüfus artışı ile beraber insanın tabiata bakışında köklü değişimler yaşanmış, insanoğlu kendisine sınır tanımayan boyutta dev hedefler belirlemiştir. Kapitalleşen ve zamanla küreselleşen bu yaşam tarzı, tabiatı yaratıcının varlığına işaret eden bir ayet olmaktan ziyade tüketilmesi, kendisiyle savaşılması, neticede mağlup edilmesi gereken bir hammadde yığını ve bitmeyeceği düşünülen bir depo olarak görmüştür.²²

İnsanın tabiata bakışında meydana gelen bu değişimin altında aslında bir "bilinç kirlenmesinin" olduğu görülmektedir. Zira insanın bilincinde ve hayata bakışında çıkar formüllerinin/maddiyatın dışında hiçbir derûnî boyut kalmamışsa, bizim krizi/kirliliği nerede aramamız gerektiği görülmüş olacaktır. Sonuç itibarıyla kentlerde biriken çöplükler, havayı berbat eden fabrikalar bu zihniyetin ürünleridir. Bundan dolayı bazı araştırmacıların da ifade ettiği gibi meseleye öncelikle insan unsuru ve onda meydana gelen bilinç kirlenmesinden başlamak en isabetli yol olacaktır.²³ Bu bilinç neticesinde insanla tabiat arasındaki ilişki, tüm manevi boyutlardan soyutlanmış sadece özne-nesne ilişkisi haline dönüşmüştür.

İklim değişikliğinin sebepleri konuşulurken nüfus artışı ve sanayileşmeyle beraber insanın tabiatı tamamen kopmasının ve tabiatla kendi arasında olması gereken bağın yok olmasının etkisi de düşünülmelidir. Zira modern dönemle beraber daha önce tabiatla iç içe yaşayan insanın elindeki bu imkân alınmış tabiatı göremeyen dolayısıyla onunla onu var eden arasındaki bağı kuramayan bir aşamaya gelinmiştir. Bu yönüyle bakıldığında iklim değişikliği ve küresel ısınmanın; tüketim çılgınlığının son sürat devam etmesini teşvik eden kapitalist zihniyet tarafından üretildiği söylenebilir. Zira "sınırsız üretim ve sınırsız tüketim" artık modern dönemde yaşamın temel mottosu olmuştur.²⁴ Kapitalist zihniyetin insana dayattığı bu tüketim çılgınlığı ve ihtiyaç olmamasına rağmen daha fazlasını elde etme arzusu üretimi arttırmıştır. Üretimin artması zorunlu olarak sanayileşmeye ve doğal kaynakların hızlıca tüketilmesine neden olmuştur. Doğal kaynakların azalması ise yeryüzünde bazı dengelerin bozulmasına sebep olmaktadır. Böylelikle insan, kendi ihtiyacını giderirken bir açıdan da kendi sonunu da beraberinde getirmektedir. Bu duruma Kur'an, "İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden

²¹ Martı, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*, 2, 28-29.

²² Yeşilyurt, "Çevre Problemine Alternatif Bir Yaklaşım", 217-248.

²³ Afşar Timuçin, "Kirlenmiş Bir Dünyada", *Felesefelogos-Ekoloji Felsefesi ve Etiği* 1 (1999), 25-34.

²⁴ Güler, "Global Isınma, Ekolojik Dengenin Bozulması ve İklim Değişikliğinin Teolojisi", 14.

karada ve denizde düzen bozuldu; böylece Allah-dönüş yapınlar diye-işlediklerinin bir kısmını onlara -tattırıyor.”²⁵ ayetiyle işaret etmektedir. Dolayısıyla aslında modern dönemde karşı karşıya kaldığımız küresel ısınma, iklim değişikliği ve ekolojik dengenin bozulması, bir yönüyle tabiata yerleştirilen ilâhî kanunun insan tarafından bozulmasından kaynaklanmaktadır. Bu konularda Kur’ân, israfa karşı insanlığı uyarırken tüketimde ölçülü olmayı ve hatta tüketimle elde edilecek enerjiyi bile insanlığın faydasına olacak alanlarda harcamayı emretmektedir.²⁶

İnsanın hayata sadece maddiyat açısından bakan bir varlık olarak düşünülmesi, modern dünyamızda en büyük yanlış olarak ifade edilebilir. Zira bu algı biçimi ile madde-mana mücadelesi sonucunda mana tahttan indirilip yerine maddenin konulduğu ve farkında olmadan onun kutsallaştırıldığı bir durum gerçekleşmektedir. Artık insan, bu zihniyette kendisini hakikatin tek sahibi olmanın yanı sıra tek ölçüsü kabul etmiştir. Tek hakikat de insanın maddi planda mutlu olması nefsi planda da istediğini yapabileceği özgürlüğüne sahip olmasıdır. Maddeyi elde edenin her şeye “kâdir” olduğu ve onu yapabilecek özgürlüğe sahip olduğu düşünölmeye başlanmaktadır. Böyle olunca insanların kendi dışındaki varlıklarla olan ilişkileri tek taraflı olarak sadece maddiyat üzerinde şekillenmektedir. Artık insanı oluşturan yönlerinden maneviyat ve duygusal boyut aradan çıkarılmış olup sadece görünürde var olan boyut dikkate alınmaktadır. Varlığı sadece görünür perspektiften okuyan bu anlayış, nesne ve onlardan oluşan kâinatla kutsaldan bağımsız bir şekilde ilişki kurarak zihinsel bir profanlaşmayı kabul etmektedir. İnsanın maneviyattan arındırılarak onun fizikî yönünün tek realite olduğu benimsenmektedir. Fizikî yön tek realite olduğundan fizikî alandaki ilerlemeler de başarının tek ölçüsü olarak değerlendirilmektedir. Bu ise nihai kertede birçok sıkıntının giderilmesinde değil çözüm, asıl sebep olabilecek bir duruma dönüşebilmektedir.

Bir toplumda maneviyatın devre dışı bırakılması, özgürlükten ziyade bir esaret ve kaos ortamının oluşmasına sebep olacağı öngörülmektedir.²⁷ Diğer taraftan insanın mahiyeti üzerine yapılan tartışmalara bakıldığında; insanın sadece ruhtan oluştuğunu veya sadece bedenden oluştuğunu savunanların eleştirildiği görölmektedir. Bunun yerine başta Mâtürîdî olmak üzere birçok kelam âlimi, insanın görünen ve görünmeyen yönüyle bir bütün oluşturduğunu onun sadece bir boyutunun öne çıkarılmasının yanlış olduğunu savunmuşlardır.²⁸ Bu bağlamda Nasr da “kutsal bilim” olarak ifade ettiği ancak günümüz Müslömanlarının oluşturamadığı bir konu da çalışmamızda ele aldığımız ekolojik meselelerin teolojik boyutla ele alınmasıdır. Yeniden canlandırılması Nasr tarafından istenen bilim; insanı vücudu, ruhu, nefsi ve kalbiyle ele alan bilimdir. Yani bir bütün olarak insan tüm yönleriyle ele alınırken diğer taraftan da insanla tabiatın bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. İşte “modern bilim” bu irtibatı/bağı ihmal ettiğinden çevre problemleri de peşi sıra gelmektedir.²⁹ Dolayısıyla insan denildiğinde onun hem ruh hem de bedenden oluşan bir bütün olarak algılanması gerekmektedir. Yoksa

²⁵ er-Rûm 30/41.

²⁶ “Ey Âdemoğulları! Her namaz kılaçağınızda güzelce giyinin, yiye için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez.” (el-A’raf 7/31); “Yine o iyi kullar, harcama yaptıkları zaman ne saçıp savururlar ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi arasında mâkul bir dengeye göre olur.” (el-Furkân 25/67).

²⁷ bk. Murat Akın, “Modernitenin Gençliği Esarete Sürükleyen ‘Özgürlük’ Anlayışı”, ed. Seyfullah Kara vd. *İslam Modernite ve Gençlik* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 325-342.

²⁸ Osman Nuri Demir, *İmam Mâtürîdî’de İnsan Tasavvuru* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 101.

²⁹ Seyyid Hüseyin Nasr, *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*, çev. Şehabeddin Yalçın (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 135 vd.

insanın sadece bir yönünün öne çıkarılıp diğer yönünün ihmal edilmesi indirgemeci ve parçacı bir yaklaşım olmaktadır. Günümüzde de tabiatla sadece maddiyat üzerinden ilişki kuran insanın meseleye parçacı yaklaştığı söylenebilir.

Materyalist düşünce ile beraber insanoğlunun varoluş gayesini kaybettiği durum, aslında dinin en önemli fonksiyonudur. Çünkü insan, dinî boyutta ilahî nefhadan bir unsur taşımakta³⁰ ve yeryüzünde Allah'ın halifesi olmaktadır.³¹ Buradaki halifelige; siyaset veya idarecilikten ziyade insanın varlık hiyerarşisindeki yerinin, evreni paylaştığı diğer varlık türlerinden ayrılan yönlerinin bilinmesine, insanoğlunun ne için ve hangi gaye ile yeryüzünde bulunduğu idrak edilmesine katkı sağlayacak türden geniş bir anlamın yüklenmesi son derece önemlidir.³² Yine insanın kendisi “küçük bir âlem” olarak ifade edilmiştir ki bu da onun âlemin dışında olmadığını, büyük yapının içerisinde yer alan veya onu oluşturan bir konumda olduğunu göstermektedir. Yeryüzü de anlamını ilahî mesajda bulmaktadır. Yeryüzünün bizzat kendisi kutsal olmayıp insanı ve onu yaratana olan ilişkisi onu değerli kılmaktadır. Buradan hareketle insanın tabiat ve çevre ile ilişkisi aslında ona yüklediği anlam ve nasıl baktığıyla alakalıdır. Tabiatı sadece kullanan ve ondaki nimetleri tüketen anlayışın yerine, tabiatla iç içe ve kendisinin de ondan bir parça olduğunu hisseden anlayış daha anlamlı ve daha derinliklidir.³³ Ancak bu şekilde tabiata ve çevreye bakıldığında özne ile nesne arasında derin ahlâkî bir bağ oluşur. Aksi durumda tek taraflı bakış, aynı zamanda tabiatın kopuşu da beraberinde getirir. Aslında canlı veya cansız fark etmeksizin tüm varlıklar arasında yaratılıştan gelen bir bağ bulunmaktadır. Çünkü tamamının yaratıcısı Allah'tır. Toprak, deniz, güneş, ay, yıldızlar, ormanlar, hayvanlar ve elbette insanlar tamamen Allah'ın yarattığı varlıklardır.³⁴ Bundan dolayı tabiatta bulunan varlıkları ve meydana gelen olayları Allah'tan bağımsız düşünmek İslâm kelâmına aykırı değerlendirilmektedir.³⁵ Dolayısıyla insan nasıl ki Allah'ın bir kulu ise toprak, deniz, güneş, ay, yıldızlar, ormanlar ve hayvanlar da Allah'ın birer kuludur. İnsanın Rabbine ve kendisine karşı nasıl sorumlulukları varsa canlı-cansız diğer varlıklara karşı da sorumluluğu bulunmaktadır. Bu bilincin insanda oluşmasını isteyen İslâm dini, kişinin diğer mahlûkata karşı vazifesini yerine getirdiğinde bir yönüyle Allah'a karşı da vazifesini yerine getirmiş olacağına işaret etmektedir.

Din, insanı diğer varlıklardan üstün olduğunu, onun fiziki yaratılışından ziyade ahlâkî/derûnî boyutlarına bağlarken; materyalist anlayış insanın sadece düşünme ve fiziki yönüne vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla dinde insanların en üstünü takva sahibi olanlar kabul edilirken³⁶ materyalist anlayışta “bilim insanları” kabul edilmektedir. Tabi burada nasıl ki din, insanlardan takvalı olmasını istiyor da insanlar buna rağmen yanlış yaptıklarında dinin değil kişilerin yanlış yaptıkları söylenmeliyse aynı şekilde bilime yüklenen bu anlamda da bilim değil

³⁰ “Sonra ona düzgün bir şekil vermiş ve ruhundan ona üflemiş; sizi kulak, göz ve gönüllerle donatmıştır. Ne kadar da az şükrediyorsunuz!” (es-Secde 32/9).

³¹ “Sizi yeryüzünün halifeleri kılan, size verdiği şeylerde sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur. Şüphesiz rabbinin cezası çok çabuktur; yine O'nun bağışlaması ve rahmeti boldur.” (el-En'âm 6/165).

³² Demir, *İmam Mâtürîdî'de İnsan Tasavvuru*, 211.

³³ Evkuran, “Çevre Bilincinin Teolojik Temelleri Üzerine”, 35-48.

³⁴ bk. ez-Zümer 39/62.

³⁵ Ünverdi, “Çevre Sorumluluğunun Teolojik Gerçekleri”, 198.

³⁶ “Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışsınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla sakınmanızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır.” (el-Hucurât 49/13).

ona bu anlamı yükleyen anlayış sorumlu tutulmalıdır. Tıpkı nükleer silahlarla binlerce insanın öldürülmesinden bilimi değil bilimi bu doğrultuda alet edenin sorumlu tutulması gerektiği gibi. Duygu yönünü devre dışı bırakarak tamamen zekâsına güvenen ve akıldan müteşekkil olduğunu kabul eden, “makine medeniyeti ve fabrika gürültüsü içinde şaşkına dönüşen”³⁷ modern insan, aslında farkında olmadan küresel ısınmaya sebep olabilecek olayların da doğrudan müsebbibi olmaktadır. Günümüzde insanı maddeden ibaret sayan materyalist anlayış, ilerleyişini ilmin gölgesine sığınarak yapmaktadır.³⁸ Bu anlayışta bilime ve bilim insanına karşı aşırı sempatiyle beraber insan her şeyi akıyla bulabileceğine inanır. Ancak buradaki akıl, maddiyat üzerine odaklanınca bir kişinin değeri sadece maddi açıdan yaptığı katkılara bağlanır olmuştur. Diğer bir ifadeyle insanı var kılan onun mahiyeti değil, onun sisteme/maddiyata yaptığı katkıdır. Eğer sisteme bir katkısı yoksa onun devre dışı bırakılması/emekli edilmesi gerekmektedir. Devre dışı bırakılan da gerekli olmadığından yok olması düşünülür hatta yok olması istenilir.

Din, insanın varoluş gayesine anlam katmaktadır. Bu anlam katma fonksiyonu, yok olursa din ve vahiyden öğrenilen değerler de önemsiz olarak algılanmaya yol açar. Çünkü din, bireysel ve toplumsal tüm faaliyetlere yön vermeyi ve ahlâkî değerleri yerleştirmeyi hedeflemektedir. Bu hedefe itiraz edilince artık iyilik, yardımseverlik, adalet, samimiyet ve diğer kâmlık gibi metafizik boyutu olan ahlâkî değerler derinden sarsılmış olmaktadır. Bu durumu Antony Giddings şöyle ifade etmektedir: “Geleneksel toplumlarda akıl-kalp, beden-ruh, din-ahlâk, şekil-öz, madde-mana, fizik-metafizik ve bilim-din birlikteliği merkezdedir. Böyle bir dünyada hakikati sadece “ilahî vahiy” temsil etmektedir. Moderniteyle birlikte söz konusu birliktelik kaybolmuş; akıl ve bilim, hakikatin yegâne ölçüsü hâline gelmiştir. Bu yeni düzende din ve vahiyden beslenen iyi, doğru ve hakikat gibi kavramlar önemsizleşmeye başlamış, son tahlilde din ve gelenek sadece şahsî bir tercihe dönüşmüştür.”³⁹ Nihayetinde küresel ısınmaya müsebbip olan materyalist bakışta insan, anlamsız bir şekilde sahip olmayı (maddiyat) hedeflerken maddeyi varoluş gayesi (maneviyat) doğrultusunda kullanmayı ihmal etmektedir. Weber (ö. 1920) bunu “araçların amaçlara uygunluğu” yerine “amaçların araçlara uygunluğu” şeklinde ifade eder.⁴⁰

Nihayetinde insanın zihinsel ve duygusal açıdan parçalanmasına sebep olan düşünceler, materyalist ve kapitalist bir dünya görüşünün oluşmasına zemin sağladığından günümüzde küresel ısınma ve iklim değişikliğinin oluşumunda ana unsur olmaktadır. Diğer bir ifadeyle insanın, materyalist ve kapitalist bir dünya görüşü savunması, onun sınırsız isteklerinin yerine gelmesinde yeryüzünde her türlü tahribatı meşru görmektedir. Maddenin hakikatin tek ölçüsü olarak görüldüğü bu durum, insana istediğini yapılabilmeyi vadetmektedir. Netice itibarıyla eğer iklim değişikliğinden kaynaklı bazı krizlerden bahsedilecekse öncelikle modernleşmeyle beraber değişime uğrayan insan unsurunun farklı açılardan derinlemesine analiz edilmesi gerekmektedir. Çevre sorunu ve krizinden önce insan zihnindeki bunalım ve krizlerden işe başlamak daha isabetli olacaktır. Son kertede insan unsuru, bu bağlamda tahlil edilmeden onun tabiatla kurduğu ilişkiyi tüm yönleriyle anlamak zor görülmektedir.

³⁷ Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2003), 114.

³⁸ Başgil, *Din ve Laiklik*, 33.

³⁹ Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, trc. Ersin Kuşdil (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998), 100.

⁴⁰ Aktaran: Bedri Gencer, *İslam'da Modernleşme 1839-1939* (Ankara: Lotus Yayınevi, 2008), 113.

2. İklim Değişikliğinde Teolojik Boyut

Günümüzde iklim değişikliği ve küresel ısınmanın nedenleri sorgulanırken en önemli ihmallere birisi de bilginin ve teknolojinin, dinden ve ahlaktan ayrı değerlendirilmesidir. Bir diğer ifadeyle teolojik boyutun ihmal edilmesidir. Modernleşme süreciyle beraber Batı’da oluşan ve hızlıca yayılan bazı anlayışlar her şeyi madde ile değerlendirip teolojik boyutu reddetmişlerdir. Bu algı biçimiyle farkında olunmadan ilâhî olanla bağı koparan insan, hakikatin tek sahibi olarak adeta “tanrılaştırılmaktadır.”⁴¹ Teolojik boyutu ihmal eden bu bakış, bilgi ile ahlâk arasındaki ilişkiyi sorunsallaştırmaktadır. Pozitivizmin olumsuz neticelerinden biri olan bu durumla bilgi, hayatta karşılığı olmayan bir mefhuma dönüşmüş, Tanrı da gerçeklik kategorisinin dışına itilmiştir. Vahiyden kopma ve derûnî boyutun terkedilmesiyle (teolojik boyutun ihmal edilmesiyle) insan giderek güdük ve sınırlı bir anlayışa mahkûm edilmiştir.⁴² Bu anlayışta din ile bilim birbirinin zıddı birer durum olarak savunulmuştur.

Yeryüzünde iklim değişikliğine bağlı bazı afetlerin yaşanması, bir önceki başlıkta da değinildiği üzere insanla tabiat arasındaki bağı kopması veya tek taraflı bir hale dönüşmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak bir de probleme itikadî açıdan bakıldığında, dinin insana aşılama çabasıyla çalıştığı tabiat algısının zedelenmesi, meselede temel etken olarak görülmektedir. Zira din; dünya ile ahiret, yaratan ile yaratılan arasındaki bağı koruyan en temel kutsaldır. Bu kutsal bağ, insanın varoluş gayesini belirlemede en önde gelir. Eğer bu bağı kuran temel esas devreden çıkarılırsa o zaman parçalanmalar (fesat) meydana gelir. Bu bağlamda Nasr, “İnsanla tabiat arasındaki dengenin bozulduğunu pek çok kimse kabul etmektedir. Ama bu dengesizliğin insanla Tanrı arasındaki uyumun bozulmasından kaynaklandığını herkes fark etmiş değildir.”⁴³ diyerek insanla tabiat arasındaki bağı kopmasının asıl sebebinin insanla Allah arasındaki bağı kopmasından kaynaklı olduğunu tespit etmektedir. İklim değişikliğine bağlı çevre krizlerine çözüm noktasında da bazı önerileri olan Nasr, öncelikle İslâm’ın insanla tabiat arasında olmasını istediği ilişkinin yeniden kurulması devamında da doğal çevrenin ahlâkî olarak ele alınmasıyla ilgili İslâmî öğretileri insanın bilincine ve inanç dünyasına taşıyarak sorumluluk oluşturup bunu uygulayacak alanları genişletmek gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁴ Yine bu bağlamda Nasr, modern düşüncenin geleneksel düşüncelere yönelik tahakkümü karşısında alternatif bir düşünce ile çevre problemlerine çözümün ancak binlerce yıllık hikmete dayanan İslâm dininin esaslarıyla olabileceğini belirtmesi de son derece önemlidir.⁴⁵

Modern dönemde din, bilimin önünde bir engel olarak gösterilerek bilimin “özgürleşmesi” için dinden kopması gerektiği düşünülmektedir. Hâlbuki din, bilime ve bilimsel faaliyetlere karşı değildir. Ancak yapılan her türlü bilimsel faaliyetlerin ahlâk prensipleri doğrultusunda yapılmasını emretmektedir. Artan bilimsel ve teknik ilerlemelerin insanlığın yararına dönüştürülmesinde işin ahlâkî ve dinî boyutu ihmal edilmemelidir. Bilim, ahlâkî değerleri dikkate almadığında en büyük yıkıcı bir yapıya dönüştüğü günümüzde küresel ısınmanın verdiği

⁴¹ Güler, “Global Isınma, Ekolojik Dengenin Bozulması ve İklim Değişikliğinin Teolojisi”, 14; Hüseyin Aydın, *Ekolojik Sorunlara Teolojik Yaklaşımlar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 44.

⁴² Nasr, *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*, 15 vd.

⁴³ Seyyid Hüseyin Nasr, *İnsan ve Tabiat*, çev. Nabi Avcı (İstanbul: İşaret Yayınları, 1988), 18.

⁴⁴ Nasr, *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*, 193.

⁴⁵ Nasr, *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*, 111 vd.

tahribat üzerinden rahatlıkla görülmektedir. Bugün nükleer silahların varlığı bunun en güzel örneğidir. Bu bağlamda bazı tarih felsefecileri, “Eğer bilimin uygulaması din tarafından ilham ve idare edilmezse, bilim hırsa göre uygulanacak ve hırsa o kadar etkili hizmet edecektir ki yıkıcı olacaktır.”⁴⁶ tespitinde bulunarak bilimin ahlâkî ve dinî boyuttan koptuğunda nelere sebep olacağına işaret etmektedirler. Dolayısıyla dinî boyutu yani ahlâkî olmayan bilgi, en kısa zamanda ve en az harcamayla canlıların nasıl yok edebileceğine odaklanabilmektedir.

Nihayetinde iklim değişikliği konusuna sadece modern bilimin parametreleri üzerinden yaklaşmak eksik olacaktır. Birçok yönüyle mesele bilimin konusu olmakla beraber teolojik yönüyle de ele alınması gerekmektedir. Kanaatimizce meselenin teolojik boyutunun ihmal edilmesinde en önemli etken, her konunun bilim üzerinden değerlendirilmesi gerektiğini savunan ve bilimin yegane kriter olduğunu dile getiren ideolojik bilim anlayışıdır. Garaudy (ö. 2012), bu anlayışı “bilimci-teknokratik yobazlık” olarak ifade ederken⁴⁷ Brian Ridley de (d. 1931), “bilimcilik” olarak tanıtır bu algıdan uzak durulması gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁸ Maalesef günümüzde bazen bilim, ideolojik bir yaklaşımla “kutsal bir rehber” kabul edilerek her problemi çözebileceği düşünülmektedir.⁴⁹ Oysa “ikinci dünya savaşında altı milyon suçsuz insanın fırınladığı cehennemlerin bilimin (ideolojik) ürünü” olduğu⁵⁰ düşünüldüğünde bilimin savaşları bitirmede rehber olamadığı görülmektedir. Bu bağlamda Avusturyalı yazar Stefan Zweig’in “20. yüzyılın başında hemen hemen her gün icatlar ve keşifler yapılırken insanlığın birinci dünya savaşına girmede kendisini alıkoymamasını”⁵¹ dile getirmesi düşündürücüdür. Çevreye dair sorunlar da tarihsel süreçte her dönemin etkisi ve katkısının olabileceği düşünülmeyle beraber ciddi anlamda ikinci dünya savaşı sonrasında ortaya çıkmıştır. Bu duruma eserlerinde değinen Martı “İnsan varlığına bile saygı duyulmayan, ideolojik saplantılarla insanların kitleler halinde yok edildiği bir ortamda doğal çevrenin korunmasını beklemek fazla iyimserlik olur.”⁵² diyerek haklı bir serzenişte bulunmaktadır.

İnsan hayatında bilimin “iyi” veya “kötü” olarak tanımlayabileceği bazı hususların olabileceği gibi tartışmalı bazı yerlerde de dinî esaslara ihtiyaç duyduğu kabul edilmelidir. Bu bağlamda Mu'tezilî âlimlerden Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), insanların dünyevî konularda başkasının tecrübe ve bilgisine ihtiyaç duyduğu gibi (bunları akılla bileceği gibi) dinî konularda da bir öğreticiye (vahye) ihtiyacının olduğunu belirtmektedir.⁵³ Mâtürîdî de iyilik ve kötülüklerin bilinmesinde dış etkenlere maruz kalmamış olan (tabiî) insan akli yeterli olsa da insanın gerek ruhsal, gerekse fizikî şartları, aklın şüpheye düşmesine neden olabilmekte ve onun doğru karar vermesine engel olabileceğini belirtmektedir.⁵⁴ İşte bu tür durumlarda, Allah'ın peygamber gönderip, vahiy yoluyla emir ve yasaklarını bildirmesi, akıl için bir kolaylaştırma ve

⁴⁶ Ali Akdoğan, “Küreselleşme ve Din: Küresel Bunalımdan Küresel Barışa Ulaşmanın İmkânı”, *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji* 5/13 (2005), 81-98.

⁴⁷ Roger Garaudy, *Yobazlıklar*, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, 2017), 19.

⁴⁸ Brian Ridley, *Bilimin Sınırları Bilimin Doğası Üzerine Soruşturmalar*, çev. Orhan Tuncay (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 9.

⁴⁹ A. M. Celal Şengör, *Newton Neden Türk Değildi?* (İstanbul: Ka Kitap, 2015), 122.

⁵⁰ Şengör, *Newton Neden Türk Değildi?*, 123.

⁵¹ Alper Bilgili, *Bilim Ne Değildir?* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2018), 21.

⁵² Martı, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*, 4.

⁵³ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-a'dl*, nşr. İbrâhim Medkûr-Tâhâ Hüseyin (Kahire: ed-Dâru'l-Mısıriyye, 1385/1965), 15/46-47; akt. Hülya Alper, *İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi* (İstanbul: İz Yayınları, 2009), 127.

⁵⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 185, 248.

yardımlıdır.⁵⁵ İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) de insanın bulunduğu ortam ve örf'e göre bazen iyi olarak algılanan bir fiilin bazen de çirkin olarak algılanabileceğini belirterek; neyin iyi neyin de kötü olacağını ancak Allah'ın bildirmesiyle netlik kazanacağını savunur.⁵⁶ Diğer taraftan insanoğlu bilgi ve güç bakımından sınırlı bir varlık olduğundan bazı alanlarda sınırların ötesine referansta bulunma ihtiyacı içerisinde olmaktadır. Dolayısıyla bilim de alanının dışındaki bazı konularda vahye ihtiyacı duyabilmektedir. Bertrand Russell (ö. 1970) da bunu şöyle ifade etmektedir; “Bilimin değerler konusunda söyleyeceği hiçbir şey yoktur, sevmek nefret etmekten daha iyidir ya da iyilik zorbalıktan daha çok istenir.” gibi önermeleri bilim tanımlayamaz.⁵⁷ Dolayısıyla bilimin olgu, dinin değer ürettiğini söylemek mümkündür. Kant'ın, ahlakın anlamlı olabilmesi için Yaraticının varlığının gereğini vurgulaması da yine aynı hususa işaret etmektedir.⁵⁸ Buradan hareketle günümüz insanının karşı karşıya kaldığı iklim değişikliği, gıda sıkıntısı ve su kıtlığı gibi küresel problemlerin bilimsel açıdan olduğu kadar dinî ve ahlâkî açıdan da ele alınması gerekmektedir.

Netice itibariyle dinî öğretilerin (ilâhî boyutun) ve ahlakın bilgiye eşlik etmesi gerekmektedir. Hakiki olan bilgi de bir manada amel ile irtibatlı olarak ahlâkî değerlere yansıyan bilgi olmalıdır. Bu konularda birçok çalışmaları olan Taha Abdurrahman, “Ahlak tamamlayıcı sıfatlardan biridir. Bulunmaması halinde insana bir zarar gelmez. Tam aksine insan ondan istigna da edebilir. Çünkü zarûrî değildir. Yokluğunun bize zarar vermeyeceği bir lüks kabilindedir.” görüşünün yanlış olduğunu dile getirerek bilgiyi ahlaktan ayıran görüşleri uzunca eleştirmektedir.⁵⁹ İslâm aleminde felsefenin hikmet olarak isimlendirilmesi düşünüldüğünde hikmetin amelle kayıtlı olduğu, amelle nazarın da birbirine bitişik olduğu ve birbirlerini etkileyen boyutları olduğu düşünülmelidir. Taha Abdurrahman, “gayri ahlâkî” olanın “gayri insânî” olarak ifade edilmesi gerektiğini vurgulayarak; ahlaka riayet etmeyen ve bu ahlakın desteklediği değerlere bağlı kalmayan bir toplumu “bozuk toplum” olmaktan daha öte “ölü bir toplum” olarak tanımlamaktadır.⁶⁰ Ahlak, sadece bilgi alanında değil aslında insanın bütün eylemlerinde var olması gereken bir durumdur. Bunun için iklim değişikliği ve sonuçları gündeme getirilirken artık bir “çevre ahlakından” da bahsetmenin gereklilik olduğu ifade edilmektedir.⁶¹ Üretilen bilgi, ahlak ile ilişkilendirilmezse yeri geldiğinde bilgi, daha kısa bir sürede daha çok insanın yok edilmesiyle meşgul bir durumla sonuçlanabilmektedir. Eğer üretilen bilgi ahlaka ilişkilendirilmezse o zaman akıl almaz bu teknolojik ilerlemeler çoğunlukla çevre felaketlerine yol açmakta ve canlıların yok edilmesine sebep olabilmektedir.

Yukarıda İslâm inancında tabiata yüklenen anlama ve bu anlamın tahribatında insan unsurunun etkisine değindik. Şunu görmüş olduk ki tabiat, insanın hizmetine sunulurken bir

⁵⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 185, 248.

⁵⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-İktisâd fî'l-i'tikâd* (Beyrut: Dârü'l-Minhâc, 1437/2016), 305 vd.

⁵⁷ Bertrand Russell, *Din ile Bilim*, trc. Akşit Göktürk (İstanbul: Say Yayınları, 2019), 106-107.

⁵⁸ Enis Doko, *Allah'sız Ahlak Mümkün mü? Çağdaş Bir Ahlak Argümanı Savunusu* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2019), 10.

⁵⁹ Taha Abdurrahman, *Bilgi Ahlaktan Ayrıldığında*, 54-55.

⁶⁰ Taha Abdurrahman, *Bilgi Ahlaktan Ayrıldığında*, 56.

⁶¹ Ardoğan, “İslam'da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansması: Çevre Ahlakı”, 116.

açıdan da insanın imtihan alanı olmaktadır.⁶² Kur'an'da "Göğü O yükseltti, denge ve ölçüyü O koydu ki dengeden sapmayasınız"⁶³ buyrulurken Allah tarafından konulan dengenin bozulmaması emredilmektedir. Allah'ın evrene yerleştirmiş olduğu düzene insanların şahitlik etmesi burada gördüğü ahenk ile yaratıcıya ulaşması ve bu ahengi/dengeyi koruması istenmiş olmaktadır. Bu da ilâhî olanla beşer olanın ve beşerle tabiat arasında teolojik bir bağın olduğuna işaret etmektedir. Teolojik bağ, duyguları harekete geçirme ve insanı eyleme yöneltmede birlikte hareket etmeye teşvik ve toplumsal bir bilinç oluşturmada son derece etkin olacaktır. Kelam ilminde yapılan bilginin "ilimle nitelenen kişinin sağlam ve mükemmel bir fiile sahip olmasını sağlayan şey" şeklindeki tanımı da teolojik bilginin eyleme etki eden bir motivasyon oluşturmaya yönelik olduğunu göstermektedir.⁶⁴ Ayrıca insan ve onun dışındaki tüm varlıklar, ilâhî fiillerin nesnelere olması hasebiyle bir gayeye yönelik düzenleme ve belli kanunlarla idare edilmektedirler. Buradan hareketle toplumsal ilişkilerdeki kanunlar ile manen ilâhî fiillerin doğrudan veya dolaylı etkileşimlerinin bulunduğu ifade edilmektedir.⁶⁵ Beşerin gerek tabiatla gerekse yaratıcıyla bir bağının olduğu veya olması gerektiği düşüncesi, farklı İslâm düşünürleri tarafından da dile getirilmiş ve bunun insanların maslahatları açısından önemli olduğu belirtilmiştir.⁶⁶ Bunlardan biri olan Fârâbî (ö. 339/950), erdemli şehrin oluşmasında; erdemli dinin erdemli başkanla ve onun da Allah'tan gelen vahiyle bağlantılı olduğuna dikkat çekmesi, meselenin ilâhî boyutunun gerekliliğine işaret etmektedir.⁶⁷

Giriş kısmında da değinildiği üzere İslâm kelamı özelinde bakıldığında tabiatın/çevrenin, yaratıcı ile yaratılan arasındaki koparılmaz bir bağ üzerinden ele alındığı görülmektedir. Bu bağ ise fiziksel veya yapay dünyaya indirgenen tanımlara nispetle daha kuşatıcı, bütüncül ve doğru olduğu düşünülmektedir.⁶⁸ Kelâm âlimleri de kurdukları bu kuşatıcı ve bütüncül bağdan hareketle canlı veya cansız tüm varlıkların hayatlarını akılları hayret ve dehşet içinde bırakan düzen ve değişmeyen bir nizam içerisinde seyretmesini Allah'ın varlığına ve birliğine dair delil olarak kullanmışlardır.⁶⁹ Evrendeki tüm varlıkların âhenk içerisinde olmaları ona bir yaratıcının müdahale ettiğini göstermektedir. Diğer taraftan Allah'ın evrene yerleştirmiş olduğu bu düzene biz insanların şahitlik edip onu koruması gerektiği bildirilmektedir. Beşer ile ilâhî olan arasındaki bağ kopunca yeryüzünde bozulmaların olacağını ve bunun da insanın bizzat kendisinden kaynaklandığını yine Kur'an'dan öğrenmekteyiz.⁷⁰

Nihayetinde iklim değişikliğinin sebeplerinden birisinin yaratılanlarla yaradan arasındaki teolojik bağın ihmal edilmesi olduğu söylenebilir. Çünkü yeryüzünü koruması, imar etmesi, sahip çıkması ve orada adaletle muamele etmesi için insanlığın hizmetine veren yüce Allah,

⁶² "Arşı, su üzerinde iken hanginizin daha güzel davranacağını denemek için gökleri ve yeri altı günde yaratan O'dur. Eğer sen, "Öldükten sonra mutlaka diriltileceksiniz" desen kâfirler derhal, "Bu büyü gibi bir düzmedir" derler." (Hüd 11/7).

⁶³ er-Rahmân 55/7-8.

⁶⁴ Şaban Ali Düzgün, "Bir Problem Alanı Olarak Metafizik ve Metafiziksel Olmayan Bir Teolojinin İmkânı", *Kelam Araştırmaları Dergisi (Kader)* 1/2 (2003), 75.

⁶⁵ Sinan Öge, *Allah'tan Âlem'e İlâhî Fiiller* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2009), 300 vd.

⁶⁶ Alper, *İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*, 123.

⁶⁷ Ebû Nasr el-Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, çev. Nafiz Danışman (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001), 86 vd.

⁶⁸ Yeşilyurt, "Çevre Problemine Alternatif Bir Yaklaşım", 217-248.

⁶⁹ bk. Nüreddin es-Sâbüni, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 61; İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam* (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 204 vd.

⁷⁰ bk. Şûrâ 26/30; er-Rûm 30/41.

insanlara iyilik yaparken; insanoğlu bu ilâhî emirleri ihmal ederek yeryüzünü korumak değil her geçen gün daha da imha etmeye devam etmektedir.⁷¹ Bir yönüyle farkında olarak veya olmayarak insan, kendisine emanet olarak verilen tabiatı korumak yerine onun her türlü kullanımına sahip olmaya kalkışmış ve haddini aşmıştır. Allah'ın mülkünde olan yeryüzü, “modern dönem insanı” tarafından sanki kendisine ait ve tamamen onun hâkimiyetindeymiş gibi kullanılmaktadır. Hâlbuki Kur'an'dan hareketle bakıldığında insanoğlu mülkün gerçek sahibi değil ancak onu emaneten alıp kullanmaya halife kılınmıştır.⁷² İşte insanoğlu bir manada emanetçi olduğunu hatırlamalı ve yine kendisine emanet olarak verilen tabiatı ve içindeki mükemmel dengeyi koruyarak sonraki nesillere aktarma gayreti içerisinde olmalıdır. İnsanoğlu yeryüzünde halife veya emanetçi olduğunu unutup sadece tüketme içgüdüleriyle hareket ettiğinden farkında olmadan kendisinin sebep olduğu yıkımlara, kıtlıklara, yıkıcı doğa olaylarına ve çevre felaketlerine maruz kalmaktadır. Aşırı tüketim ve israf sonucunda meydana gelen su sıkıntılarının, sorunları başka bir boyuta taşıyabileceği ve bu durumda nelerin yaşanabileceği iyi idrak edilmelidir.⁷³

Neticede evrensel boyutu ve çağlar üstü yönü sıklıkla dile getirilen İslâm dininin, günümüzde yaşanan iklim değişikliğine bağlı problemler karşısında herhangi bir sözünün olmaması düşünülemez. Zira İslâm dininin temel sabiteleri (değişmezleri) varken aynı zamanda güncele yönelik dinamik ahkâmı da bulunmaktadır. Burada sorumluluk sahibi Müslümanların değişen zaman ve şartlar karşısında İslâm'ın temel esaslarından hareketle güncel problemlere çözümler üretmesi gerekmektedir. İslâm'ın; kanaat ehli olmak, israftan kaçınmak, temizliğe dikkat etmek, canlı ve cansız tüm varlıkların haklarına riayet etmek, adaletli ve sorumluluk sahibi olmak gibi öğretileri iklim değişikliğinin sebep ve sonuçları dikkate alınarak bu kaos ortamından kurtulmak ve sağlıklı bir yaşamı tesis açısından evrensel birer ahlak ilkeleri olarak sunulmalıdır. Bu açıdan tabiat ve Tanrı arasındaki sıkı ilişkinin neticesinde ahlâkî bir bakışın kendiliğinden ortaya çıkacağı düşünülmektedir. Bu ahlâkî bakışla insan, kendi dışındaki tüm varlıklara değer verecek ve kendisinden bir parça olduğunu düşünecektir.

Sonuç

Sekülerleşmeye kayan modern batı bilim anlayışının teolojik-ahlâkî boyutu kaybetmesi bir tarafta dururken ne yazık ki henüz İslâm kelamı da teolojik boyutu dikkate alan bir ekoloji sistemi geliştirmedeğini belirtmek gerekir. Oysa bu alanda üretilecek yeni teorilerin, meselenin çözümüne katkı sunacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda çalışmamızda değinilen teolojik boyutu ihmal edilmeyen yeni bir bilim anlayışı geliştirilmelidir. İçerisinde teolojik boyut olduğunda artık bilim; iklim değişikliğinin nedenlerini sadece sanayideki kirlilikle izah etmekle yetinmeyecek bir de insan unsurundan kaynaklı ahlâkî kirlenme ile teolojik boyutun ihmal edilmesinin de meselede etkin olduğunu gündeme getirmiş olacaktır. Dolayısıyla iklim değişikliği gündeme getirilirken meselenin teolojik boyutunun olduğu ve burada yapılanların

⁷¹ “Semûd kavmine de kardeşleri Sâlih'i gönderdik. Dedi ki: “Ey kavimim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. O sizi yerden var etti ve size orayı mâmur hale getirme görevi verdi. O halde O'ndan mağfiret isteyin; sonra O'na tövbe edin. Şüphesiz rabbim yakındır, duaları kabul eder.” (Hûd 11/61).

⁷² “Sizi yeryüzünün halifeleri kılan, size verdiği şeylerde sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur. Şüphesiz rabbinin cezası çok çabuktur; yine O'nun başışlaması ve rahmeti boldur.” (el-En'âm 6/165).

⁷³ Bir de şunu sor: “Suyunuz çekilirse size yerden kaynayan suyu kim getirebilir?” (el-Mülk 67/30).

ötelerde bir karşılığının olacağı dikkatlerden kaçmayacaktır. Bu teolojik boyutla beraber yerlerin, göklerin ve bunlar arasındaki varlıklarda göz alıcı estetiğin bir yaratıcısının olduğu düşünülecek, manevî duygular ve ahlâkî değerler hesaba katılarak meseleye yaklaşılabilecektir. Yaratanın, müşahede ettiğimiz âleme yerleştirmiş olduğu muazzam dengeyi korumamızı ve bunu bozacak her türlü davranıştan da kaçınmamızı emrettiği hatırlanmış olacaktır.

Nihayetinde birçok problemde olduğu gibi burada da çözümün sadece bilim dünyasında değil din ve düşünce dünyasında da aranması gerekmektedir. Dolayısıyla çözümün, öncelikle zihinde (insanda) başlayacak bir faaliyet ve devamında da çevreye ve tabiata karşı son derece duyarlı olan İslâm inancının öğretilerinde (teolojik boyutunda) olduğu düşünülmeli ve bu hakikatler (evrensel mesajlar) araştırılarak insanlığın hizmetine sunulmalıdır. İslâm'ın çevreye karşı duyarlı, tüketimde ölçülü ve israfa karşı durma şeklindeki evrensel prensipleri hayata tatbik edilmelidir. İnsanın yeryüzünde emanetçi ve halife olduğu bilincine sahip olup kendi dışındaki canlı-cansız her bir varlığın karşılıklı sorumlulukları ve nihayetinde de tüm mahlûkatın insana emanet edildiği hatırlanmalıdır.

Kaynakça | References

- Akdoğan, Ali. “Küreselleşme ve Din: Küresel Bunalımdan Küresel Barışa Ulaşmanın İmkânı”. *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji* 5/13 (2005), 81-98.
- Akın, Murat. “Modernitenin Gençliği Esarete Sürükleyen ‘Özgürlük’ Anlayışı”. *İslam Modernite ve Gençlik*. ed. Seyfullah Kara vd. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021, 325-342.
- Akın, Murat. “İklim Değişikliği Sorununa İnsan ve Ahlak Odaklı Bir Yorum Denemesi”. *Diyanet Aylık Dergi* 377 (2022), 38-42.
- Alper, Hülya. *İmam Mâtürîdî’de Akıl-Vahiy İlişkisi*. İstanbul: İz Yayınları, 2009.
- Ardoğan, Recep. “İslam’da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansımaları: Çevre Ahlakı”. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3 (2012), 115-143.
- Aydın, Hüseyin. *Ekolojik Sorunlara Teolojik Yaklaşımlar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Başgil, Ali Fuad. *Din ve Laiklik*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2003.
- Bilgili, Alper. *Bilim Ne Değildir?*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2018.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-. *el-Câmi’u’s-sahîh*. İstanbul: y.y., ts.
- Cürçânî, Alî b. Muhammed eş-Şerîf. *Kitâbü’t-Ta’rîfât*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşlî. Beyrut: Dârü’n-Nefâis, 1439/2018.
- Demir, Osman Nuri. *İmam Mâtürîdî’de İnsan Tasavvuru*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Doko, Enis. *Allah’sız Ahlak Mümkün mü? Çağdaş Bir Ahlak Argümanı Savunusu*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2019.
- Düzgün, Şaban Ali. “Bir Problem Alanı Olarak Metafizik ve Metafiziksel Olmayan Bir Teolojinin İmkânı”. *Kelam Araştırmaları Dergisi (Kader)* 1/2 (2003), 57-80.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî. *Sünenü Ebi Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnâvud vd. Beyrut: Dârü’r-Risâleti’l-Âlemiyye, ts.
- Evkuran, Mehmet. “Çevre Bilincinin Teolojik Temelleri Üzerine”. *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 15-16 Mayıs 2008, ed. Fahri Kayadibi. İstanbul: Yalın Yayıncılık, (2008), 35-48.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *el-Medînetü’l-fâzıla*. çev. Nafiz Danışman. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Garaudy, Roger. *Yobazlıklar*. çev. Cemal Aydın. İstanbul: Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, 2017.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *el-İktisâd fi’l-İtikâd*. Beyrut: Dârü’l-Minhâc, 1437/2016.
- Gencer, Bedri. *İslam’da Modernleşme 1839-1939*. Ankara: Lotus Yayınevi, 2008.
- Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. trc. Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.
- Güler, İlhami. “Global Isınma, Ekolojik Dengenin Bozulması ve İklim Değişikliğinin Teolojisi”. *Kelam Araştırmaları Dergisi (Kader)* 5/1 (2007), 13-16.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelam*. Ankara: Umran Yayınları, 1981.

- Kâdî Abdülcebbar. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-a'dl*. nşr. İbrâhim Medkûr-Tâhâ Hüseyin. Kahire: ed-Dâru'l-Mısıriyye, 1385/1965.
- Karagöz, Nail. "Mâtürîdî'de 'Şâhidin Gâibe Delâleti' Metodu". *Kader* 17/2 (2019), 321-347.
- Kur'ân Yolu* (Erişim 19 Şubat 2024). <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/>.
- Martı, Huriye. *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Beyrut: Dâru Sader, 2010.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. İstanbul: y.y., ts.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*. çev. Şehabeddin Yalçın. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *İnsan ve Tabiat*. çev. Nabi Avcı. İstanbul: İşaret Yayınları, 1988.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *Modern Dünya ve Geleneksel İslam*. çev. Sara Büyükduru. İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn. *Tabşiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Orhan, Şeyma Yücel. *İslâm'da Çevrenin Değeri*. Van: Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Öge, Sinan. *Allah'tan Âlem'e İlâhî Fiiller*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2009.
- Ridley, Brian. *Bilimin Sınırları Bilimin Doğası Üzerine Soruşturmalar*. çev. Orhan Tuncay. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- Russell, Bertrand. *Din ile Bilim*. trc. Akşit Göktürk. İstanbul: Say Yayınları, 2019.
- Sâbûnî, Nûreddin. *Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Şengör, A. M. Celal. *Newton Neden Türk Değildi?*. İstanbul: Ka Kitap, 2015.
- Timuçin, Afşar. "Kirlenmiş Bir Dünyada". *Felesefelogos-Ekoloji Felsefesi ve Etiği* 1 (1999), 25-34.
- Türkeş, Murat. "Küresel İklim Değişikliği Nedir? Temel Kavramlar, Nedenleri, Gözlenen ve Öngörülen Değişiklikler". *İklim Değişikliği ve Çevre* 1 (2008), 26-37.
- Ünverdi, Mustafa. "Çevre Sorumluluğunun Teolojik Gerçekleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2013), 189-221.
- Yeşilyurt, Temel. "Çevre Problemine Alternatif Bir Yaklaşım "Doğanın Epistemolojik Analizi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1999), 217-248.